

Hadik András erdélyi jelentése

Hadik András (1711–1790), a magyar történelem sokak szerint legkiválóbb katonája 1764-ben elnyerte Erdély katonai főparancsnoka és a Gubernium elnöke tisztségét, s 1768-ig állt Erdély élén.

Miután Erdélybe érkezett, előbb 1764–65-ben általánosságban áttekintette Erdély politikai-jogi viszonyait, majd 1766-ban a rábízott tartomány vizitációjára indult. Ennek eseményei a korabeli források szerint a következőképpen állnak egybe: Nagyszebenből kiindulva június elején Déván át¹ június 15-én érkezik Kolozsvárra, majd a következő napon elindul a tulajdonképpen szemlére. A csíksomlyói híres zárándokhelyen kezdi mint vallásos katolikus ember, azután végigjárja a határvidéket (a „confiniumokat”). E szemle tehát a katonai határőrvidék megszervezésével volt kapcsolatos. Augusztus 3-án fejezi be a körutat a Hunyad megyei Füzesen. Ezután hazatér Nagyszebenbe.²

A következő nyáron „vizitálta Hadik hátralevő részét is az országnak [...] melyről való relatioja mindkét rendbeli vizitatiojának többre ment, amint maga mondotta, 100 árkosnál” – írja róla a titkárja.³ E második rendbeli látogatás célja azonban már nem katonai, hanem polgári jellegű volt. A vizitációról készült, említett jelentés napjainkig lappangott.

Emlékirat Erdélyről 1768-ból

A 20. század első felében egy érdekes írásművet találtak a kutatók a bécsi állami levéltárban. „1768-ban egy kitűnően képzett, a felvilágosodás eszméitől áthatott közgazdapolitikus, aki jelentésében magát megnevezni nem akarja, s akinek személye mindmáig ismeretlen, vasikos emlékiratot nyújtott be a bécsi államtanácsához.⁴ Ennek a dokumentumnak szerzőjéről a szöveg tartalma alapján Tóth András azt feltételezte, hogy magyar származású, az intellektuális réteghez tartozott, s külföldi felső tanulmányokat végzett.⁵ Berlász Jenővel együtt még azt is megállapították, hogy a dolgozat Sonnenfels közgazdasági tanait követi.⁶ Pár évvel később a kézirat⁷ első fejezetét elsőként közlő Makkai László⁸ abból a megfigyelésből, hogy a tanulmány említi a lótenyésztést, katonai szerzőt sejt, majd hozzáteszi: „Ha mindezt egybevetjük a szóban forgó emlékirat beadási dátumával, továbbá az eddigi ismertetőknél is feltűnő szászellenességével és jobbágybarátságával, aligha gondolhatunk egyébre, mint hogy Hadik elvesztettnek hitt úti jelentésével van dolgunk.” Makkai szerint csupán az lehet a kérdés, hogy „Hadik saját fogalmazványa-e, [...] vagy az ő irányítása alatt valaki által írt munka. [...] Így vagy úgy, a kézirat [...] Hadiknak szellemi terméke s a benne kifejtett elveket neki kell tulajdonítani.”⁹

Az emlékirat szerzőségének kérdése azonban új fordulatot vett azután, hogy Csetri Elek munkássága nyomán napfényre került Fridvaldszky János (1730–1784) jezsuita kolozsvári professzor tudományos munkássága.¹⁰ Ennek nyomán Benkő Samu felfigyel arra, hogy

¹ Markó Árpád: *Futaki gróf Hadik András tábornagy*. Bp. 1944. 238.

² *Retegi György emlékiratai*. Hazánk 1885. II. 349–350.

³ *Halmágyi István gubernátori titkár naplói*. Magyar Történelmi Emlékek. Bp. 329; Markó Árpád: *i. m.* 243.

⁴ Makkai László: *Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról*. Agrártörténelmi Szemle 1957. 37.

⁵ Tóth András: *Az erdélyi román kérdés a XVIII. században*. Bp. 1938. 74, 78–79.

⁶ Berlász Jenő: *A Mária Terézia-kori kivándorlások szociális háttere*. Bp. 1939. 21–43.

⁷ Két másolati példányának lelőhelyei Berlász és Makkai szerint: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. 1) Ungarn Spec., Transylvanica sep. 362. Fasc. 2) Staatsrat Ugyiratok, 1769. no. 951.

⁸ Makkai László: *i. m.* 40–50.

⁹ Makkai László: *i. m.* 37.

¹⁰ Csetri Elek: *Fridvaldszky János, a természettudományok hazai úttörője*. Korunk 1965. 11. sz. 1521–1526.

Fridvaldszky egyik tanulmányának, a *Projectum oeconomicum*nak¹¹ a javaslatai, amelyet a Guberniumhoz 1769-ben nyújtott be, „igen-igen hasonlítanak a Hadik által előterjesztettekhez. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a tábornok információinak tekintélyes részét az Erdélyt többször is beutazó kolozsvári tudós tanártól szerezte.”¹²

A három fejezetből álló emlékiratban található gondolatok valóban feltűnően Fridvaldszky tevékenységében gyökereznek. A tudományos közvéleményben Hadik András gróf személyiségének tekintélye azonban csak annyit engedett meg az elfeledett jezsuitának, hogy vele kortárs gondolkodónak tartsák.¹³ Az a kérdés fel sem vetődött, hogy mi lehetett annak az oka, hogy egyetlen helyen, azonos időpontban, két különböző személynél teljesen hasonló, teljesen új gondolatok bukkanjanak fel, miközben ezek a gondolatok széles mindkét Magyarországon ismeretlenek voltak.

Az emlékirat első fejezete Erdély mezőgazdaságáról szól. Ismerteti a tartomány éghajlati és talajtani viszonyait. Szól a kukorica- és burgonyatermesztésről. A szerző szerint Erdély azért elmaradott, mert a túlzott robot miatt a paraszt nem tudja megművelni saját földjét. Fontosnak tartja továbbá a földművelés helyes technikájának terjesztését. A szűkösen meglévő kenyérgabonát a szeszital-készítés köréből rendeletileg ki kell vonni, mással, sörrel helyettesíteni, amit nem kenyérgabonából készítenek. Az állattenyésztésnél a jó legelők létesítését, takarmánynövények termesztését hangsúlyozza a rideg tartás ellenében. Javasolja a juhászat, az erdészet és a vadászat reformálását is. Mindezek elősegítésére mezőgazdasági egyesület felállítását javasolja. Fridvaldszky 1771-ben írja meg Erdély első agrártudományi (talajtani és szántástechnológiai) szakmunkáját *Dissertatio de agris fimandis el erendis pro Magno Principatu Transilvaniae* címmel,¹⁴ Hadiknak Erdélyből való távozása után pedig burgonyából (vagy inkább a vele összetévesztett csicsókából) kenyeret készít, továbbá csicsókasört és kukoricapálinkát állít elő.¹⁵

A népesedésről szóló következő fejezet lényegében magát a jobbágyrendszert bírálja, hiszen ez eredményezi, hogy az országból kivándorol a jobbágy. Kifogásolja, hogy a terhek szabályozatlanok, különösen a hosszúfuvar rendkívül terhes. Meg kellene állapítani a jobbágytelkeknek egy minimális nagyságát. Az egyre szegényedő földbirtokosok földjei is felaprózódnak, s a szegényedő földesurak kiteszik jobbágyaikat telkükről, hogy maguk gazdálkodjanak, ezért az örökösödési jogot is reformálni kellene. A földesúri bíraskodás rendszere igazságtalan, az ortodoxok ráadásul teljesen jogtalanok. Erdély lakossága egyenetlenül oszlik el az országban, a szabad költözködés tilalma nem teszi lehetővé a kiegyenlítődést. Javasolja a műveletlen földek hasznosítását, az erdőirtást. A szászokat pedig amiatt bírálja, hogy születésszabályozással nagy birtokokat halmoztak fel.¹⁶ Fridvaldszky a *Projectum oeconomicum*-ban azt panaszolja, hogy a földesurak túldolgoztatják jobbágyaikat, és a közös földekből aránytalanul nagy darabokat hasítanak ki maguknak. Sokat foglalkozik az irtásföldek kérdésével is, hogy a jobbágyok jogot kaphassanak az általuk termővé tett földekre.

Az erdélyi nemzetiségi-vallási viszonyokról szól a harmadik fejezet. A nemesek főként magyarok, a jobbágyok főleg románok. A polgárság görögökből és örményekből kerül ki. A szászok nagybirtokos földművesek. A fejezet végén javaslatot tesz a jobbágyság fokozatos

¹¹ Magyar Országos Levéltár Erdélyi Gubernium Levéltára, F 46. Ügyiratok 225. Fasc. 293–299.

¹² Benkó Samu: *Sorsformáló értelem*. Buk. 1971. 44, 47–48.

¹³ Ifj. Barta János: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*. Bp. 1973. 44.

¹⁴ OL Erdélyi Kancellária Levéltára, B2 Acta generalia 829/1772.

¹⁵ Kárfy Ödön: *Az első erdélyi földművelési egyesület*. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1898. 297–319.

¹⁶ Berlász Jenő: *i. m.* 21–35; Tóth András: *i. m.* 75–76; Benkó Samu: *i. m.* 45.

eltörlésére.¹⁷ Az emlékirat néprajzi leírása nagyon hasonló a *Minerologiában* található egyik fejezethez.¹⁸ Fridvaldszky – társadalmi helyzetéből kifolyólag – a fenti radikális követelményhez a *Projectum oeconomicum*-ban ugyan nem adhatta a nevét, de a szabad kereskedelmet gátló privilégiumoknak, a parasztok elűzhetőségének, a robotnak, egyáltalán a feudális gazdaságnak a kárhóztatása, az iparpártolás ajánlása, amit dolgozatában felvet, mind ebbe az eszmekörbe tartoznak.

Ami a lötenyésztésre vonatkozó megfigyelést illeti, azt kell megállapítani, hogy a többi háziállatokhoz képest nem kap kitüntetett figyelmet; ami pedig a szászok születésszabályozásának megítélését: Fridvaldszky is magyar volt, nemcsak Hadik, ráadásul pap. A jobbágybarátsága pedig minden művében igen hangsúlyozott, kezdve a *Minerológián*.

Hadik és Fridvaldszky kapcsolatáról közben több bizonyíték is előkerült. Hadik eredetileg, jezsuitának készült, s később is mindenütt kereste a jezsuiták társaságát, nyilván a kolozsváriakét is. Huszárezredének tábortestvése is a Fridvaldszky család egy másik tagja volt.¹⁹ Tudjuk továbbá, hogy Fridvaldszkyknak már 1766 tavaszán tudomása volt Hadik egy személyes vonalmáról, nevezetesen a római régiségek iránti szenvedélyéről. Az év nyarán ezért nem kevesebb mint 108 római feliratot gyűjt össze részére, amit neki ajánlva nyomtatásban is kiad.²⁰ A professzor 1766 végén megjelent *Minerológiájában* is említi Hadikot.²¹ Ő viszont követi a szerzőnek e könyvben felvetett javaslatát, és szociális célú népi bányásztársulatot alapít.²² E művet később mind futaki, mind bécsi könyvtára részére megszerzi, sőt a szerzőnek egy későbbi történelmi művét is. E könyvtárakban a gróf érdeklődését tükröző, túlnyomóan történelmi művekből és útleírásokból álló anyagon túl feltűnően sok ásványtani könyv is szerepel.²³

Az emlékirat olyan mennyiségű mezőgazdasági, kereskedelmi, néprajzi stb. ismeretet is közöl, amelyet Hadik egymaga az utazás 2×2 hónapja alatt nem gyűjthetett össze. A Fridvaldszky szerzőségére vonatkozó érveket a további kutatások még jobban megerősítették.²⁴ Hadik ugyan autodidakta módon igen olvasott ember volt,²⁵ ám gimnáziumnál magasabb tanulmányokat nem folytatott, különösen külföldön nem,²⁶ mint Tóth András és Makkai László az emlékirat szerzőjéről joggal feltételezte, ellentétben Fridvaldszkyval, aki hét évig tanult Bécsben.²⁷ Az említett dokumentumban viszont nem annyira Sonnenfels tanai szerepelnek, hanem ennek

¹⁷ Tóth András: *i. m.* 77–78.

¹⁸ I. rész, Compendariae Topographiae paragrafus.

¹⁹ Szlovák Állami Levéltár, Biccse, Illésházy-levelezés, 2986. sz.

²⁰ *Inscriptiones romano-transylvanicae, honoribus com. Andreas ab Hadik... a Jos. P.b. Thoroczky oblatae.* Claudiopoli 1767.

²¹ Fridvaldszky, Joannes: *Minerologia magni principatus Transylvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura... conscripta.* Claudiopoli 1767. 181. „dum anno superiore comissam sibi Daciam lustraret Excellentissimus comes Andreas ab Hadik.”

²² I. Tóth Zoltán: *Parasztozalmak az Erdélyi Érchegeységben 1848-ig.* Bp. 1951. 22–23; Markó Árpád: *i. m.* 238.

²³ *Catalogus Librorum Andrae Comitis ab Hadik tam Viennae, quam Futokini existentium.* Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Könyvtára, Kézirattár. Tört. Könyvészet 2r. 34. sz. (továbbiakban: Catalogus).

²⁴ Id. Fridvaldszky János: *Hadik András Minerva szolgálatában.* Hadtörténelmi Közlemények 2002. 2. sz. 389–398.

²⁵ Olvasmánykivonatainak gyűjteménye: *Extractus compendiatum in adjumentum memoriae et directionem consiliorum actionumque nostrum...* MTA Könyvtár Kézirattára. Tört. Napló 4r. 8. sz.

²⁶ Markó Árpád: *i. m.* 13. – A kassai kollégium egyetemistái közt nem szerepel. Lásd Lukács, Ladislau S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae. S. I. VIII.* Romae 1995. Életéről lásd még Farkas Gyöngyi: *Hadik András katonai pályafutása – Mária Terézia hadvezére.* (Szerk., bev. uó.) Bp. 2000. 11–16.

²⁷ A bölcsélet első évét 1747/48-ban itt végezte, ezt megismételte 1749/50-ben. A második, fizikát tanulmányozó évet 1750/51-ben, a harmadik, metafizikai évet 1751/52-ben (Lukács IX. 1995. 46, 176, 311). Majd két doktorandusi év után (uo. 448, 517) filozófiai doktorátust szerzett (Fridvaldszky: *Reges Ungariae Mariani.* Wien 1775. címlap: „AA, LL, [=artium liberalium] et philosophiae doctor”). Végül az első teológusi évét is itt végezte.

eszmei elődjéé, Johann Heinrich Gottlob von Justié, aki éppen akkor adott elő a jezsuiták vezette bécsi Theresianumban, amikor Fridvaldszky Bécsben végezte tanulmányait a jezsuita kollégiumban, és a bölcsészet első és második éve közt egy év szünetet tartott.²⁸

Az emlékirat áttekintéséből az is kitűnik, hogy csupán érintőlegesen tartalmaz olyan ismereteket, pl. közigazgatásiakat, amelyekkel Hadik rendelkezett, Fridvaldszky viszont nem. Hiányzik belőle az erdélyi törvények, szokások és az alkotmány – érdemük szerint egy önálló fejezetben – történő ismertetése is, holott adatunk van arra, hogy Erdélybe érkezve a kormányzó első dolga az volt (már 1764. október 10-én), hogy ezek szövegét megszerezze²⁹. Hiányoznak végül az iratból a Hadik által szintén beszerzett, Erdélyre vonatkozó statisztikai jellegű ismertetések, névsorok is.³⁰ Ezek után nem tudni, Hadik milyen tartalmi elemekkel járulhatott hozzá az emlékirathoz, amelyben csak Fridvaldszky ismereteit találjuk.

Ezen kutatások eredményeként a Fridvaldszky Jánosról szóló monográfiában azonban csak annyit lehetett – igen óvatosan – megállapítani, hogy ugyan „az 1768-i erdélyi jelentés [...] gondolatait [...] Hadik András tábornaggal együtt alakították-csiholták ki”, mindamellett a „Hadik részére” készített jelentés „valószínűleg Fridvaldszky kéziratosa műve”.³¹ Változatlanul megválaszolatlan maradt azonban az a kérdés, hogy egy jelentést annak készítője vagy legálábbis benyújtója miért hagyja aláírás nélkül, ha már két példányban is lemásoltatta.

Hadik igazi erdélyi jelentése

Kismonográfiánk megjelenése óta azonban váratlan fordulat történt. Előkerült Hadik elvesztettnek hitt, majd az 1768-i emlékiratban felfedezni vélt erdélyi jelentése.

Bonhardt Attila, a Magyar Hadtörténeti Levéltár Állandó Bécsi Kirendeltségének vezetője 2002 végén Bécsben egy, Hadik András nevéhez fűződő, eddig ismeretlen írást³² fedezett fel.

A dokumentum fellelésének mikéntjét a forrás megtalálója illetékes közölni. Hadtörténelmi vonatkozásait is szintén valamely avatott hadtörténész hivatott elemezni, különös tekintettel arra, hogy ez a katonai határőrvidék megszervezése körülményeinek felderítésére alkalmas fontos forrás. Az iratnak van azonban néhány olyan, a fentiekben túlmutató, művelődéstörténeti vonatkozása, amely már nem a hadtörténetnek a tárgya. Itt ezeket szeretném röviden felvázolni.

A dokumentum címe nem Hadiktól való. A bécsi levéltárban az irategyüttes a következő egykorú címen szerepel³³: *Belehrung über dass eingelegte Landes Visitations relation*

²⁸ Aki 1749-től 1753-ig ott politikatudományt és kamerálisztikát, azaz gazdaságtant adott elő, azonkívül ásványtant, vegyelemzést és vegytant is. *Meyers enzyklopädisches Lexikon*. Mannheim–Wien–Zürich. XIII. 1975. 274; Gemmel-Flischbach, Max: *Album der K. K. Theresianischen Akademie (1746–1913)*. Wien 1913. 4. – Justi ezen előadásait később nyomtatásban is megjelentette: *Grundsätze der Polizeywissenschaft*. Göttingen 1756; *Staatwirtschaft oder systematische Abhandlung aller ökonomischen und Cameralwissenschaften*. I–II. Freiburg und Leipzig 1755; *Vollständige Abhandlungen von den Manufacturen und Fabriken*. I–II. Kopenhagen 1758; *Oeconomische Schriften über die wichtigsten Gegenstände der Stadt und landwirtschaft*. Berlin–Leipzig 1760; *Abhandlung von der Probierkunst*. 1756; *Gesammelte Chymische Schriften*. 1760.

A professzor *Minerológiájában* is Justi *Grundriss des gesammten Mineralreichs*. Göttingen 1757 c. műve ásványtani rendszerét követi, amint ezt maga előadja. (*Minerologia*. Előszó, lapszám nélkül.)

²⁹ Hadtörténeti Levéltár (továbbiakban HL) Personalia (VII), Hadik András iratai (35). 1764/X-28.

³⁰ „leirta... a nemességét név szerint, feljegyezte minden religiöbelieknek számát és praesidiumokat” (Halmágyi 337).

³¹ Csetri Elek – id. Fridvaldszky János: *A köz hasznára – az Ég kegyelmével. Fridvaldszky János, a jezsuita, a tudós és a feltaláló (1730–1784)*. Bp. 2003. 141, 160.

³² A címlapon a következő levéltári jelzet olvasható: Hofkriegsrath Akten 1767/27/Aprilis 160, valamint több helyen: Rubrica 27. P. 2.

³³ Betű szerint. A rövidítések jelentése nem volt megállapítható.

Siebenbürgen, und nächstens einzuschickende auskhunfften individual conscriptions Listen aller g. G. wie extratierter Extract aus Weiset. – Von P. B. C. Grafen von Hadick Wien, 5ten April 1767, és 226 főlő méretű számozott levélből álló kötetet alkot, azaz „több mint 100 ár-kost”. Hadik Andrásnak ezen, a bécsi Haditanácshoz benyújtott aktájáról 2002-ben a budapesti Hadtörténeti Levéltár részére másolat is készült.³⁴

A beadványt utólag ugyan címmel látták el, és kötetbe is kötötték, ám egyáltalán nem tekinthető *egyetlen jelentésnek* olyan értelemben, hogy egyvalakinek az alkotása lenne. Sokkal inkább iratok, jelentések egybefüggő együttese, amelyek nagyobb részét nem is Hadik írta, hanem mások. Ő ezen iratgyűjteményt folyamatos szöveggént egybemásoltatta, végül aláírásával ellátva felterjesztette a Haditanácshoz. A gyűjteménynek az az egyetlen rendezője, hogy mindegyik irat Hadiknak az 1766. évi hadsereg-vizitációja során keletkezett.

A kötet felépítése a következő:

Az 1–43. közt főlőkon található egyfajta bevezetés – vagy ha úgy tetszik, a tulajdonképeni jelentés –, amit Hadik aláírása zár le 1767. január 29-én. A kötet további részei ennek mellékleteiként foghatók fel.

A 45–65. lapok a határőrségről számolnak be, *Bestand der Siebenbürgischen Granitz-Militz* címmel. Nem valószínű, hogy Hadik készítette, miután benne róla harmadik személyben esik szó, meg nem is írta alá.

Ezt újabb melléklet követi a 66–70. főlőkon *Bevestiguns [!] Band in Siebenbürgen, und was sosten noch darmit weiter werknüpfet ist* címmel, amely az előbbihez hasonlóan valaki más munkája az erősítésről.

A 71–87. lapok azonban Hadik naplókivonatát ígérk *Auszug aus dem Journal der Landes Visitation des general de Cavalliere Grafens von Hadick* címmel, amit az utolsó lap tanúsága szerint báró Siskovics József készített. Ez a két román és a két székely gyalogezredről szól a következő felsorolásban: első román, második székely, első székely, második román ezred. (Tehát éppen ellenkező irányban felsorolva, mint ahogy végigjárta.)

A 90–92. főlőkon a Brassói Kerület helységeinek leírása következik. Előbb a városé, majd településeké, egyenként 3–4 sorral. Címe Beschreibung des Cronstädter District.

A következő lapokon külön cím nélkül Fogaras vidékéről van szó, majd három kérdőív az ezred különböző rendfokozatú állományába tartozók számára, majd egyéb dolgok következnek.

A 119–187. főlők ismét önálló egységet alkotnak – bár cím nélkül –, mert ez a rész a Kárpátok szorosait és hágóit (Hertzburg, Tömös, Bóka, Ojtuz, Gyimes, Pruszkó, Borgó, Radna), valamint egyes erődjeit (Hertzburg, Várhegy és Csíkszereda) sorolja fel és ismerteti nagy alaposággal, valamint a huszárezred elhelyezését.

Ezt ismét lazább szöveg követi, benne Enzenberg báró emlékiratai (1767. április 3-áról a 188–191., illetve 1767. január 13-áról a 193–194. főlőkon), majd A. Klementsits helytartósági auditor 1767. január 9-i latin beadványa (219–220. főlő). Az utolsó lapon (226.) ismét Hadik aláírása zárja a német nyelvű összeállítást.

Az előforduló dátumokból azt látjuk, hogy Hadik az 1766. évi nyári helyszíni szemlén az illetékesektől írásos jelentéseket kért. A tulajdonképeni jelentést Hadik 1767. január végén írta meg, majd még kiegészítette beosztottjainak a közben befutott részjelentéseivel. 1767. április elején még újabb iratokat csatolt hozzá, és így került Bécsbe a Haditanácshoz. A jelentésben szereplő dátumok és a leadás napjának összehasonlításából az derül ki, hogy Hadik a jelentést Bécsben zárta le, és személyesen adta át.

³⁴ HL VII. 35, 59. doboz, 18. könyv: Hadik András: Erdélyi Napló 1767.

Az 1767-i jelentés és az 1768-i emlékirat összehasonlítása

A két dokumentum egybevetése több szempontból tanulságos.

Az előbbi több, kisebb kapacitású személy jelentéseinek szerkesztetlen, sőt némileg esetlegesen összeállított együttese, amit Hadik egy bevezetéssel és befejezéssel egybefoglalt és aláírt, a második tanulmány viszont egyetlen, koncepciódús, anonim személy munkája.

Jól látszik az 1767-i jelentésből Hadik munkamódszere is. A részletező természetű írásbeli munkákat nem személyesen végezte, hanem kiadta beosztottjainak. Ha Hadik a tárgyat tekintve hozzá közelebb álló jelentésben csak kevés személyes munkát végzett, aligha képzelhető, hogy a másik elkészítésében tevékeny szerepet játszott volna.

Az 1768-i emlékiraton nincs aláírás, nincs szó benne Hadik intézkedéseiről, tehát nem is „jelentés”, hanem inkább reformjavaslatok előterjesztése, ellentétben az 1767-i erdélyi jelentéssel, amelynek leginkább mellékleteihez hasonlít, ha terjedelme ezekénél jóval nagyobb is.

Nem tekinthető már azért sem jelentésnek, mert Hadik nem is tartozott már az uralkodónak jelentésadással, amióta jelentését leadta, sőt minden várakozáson felüli terjedelemben. Gróf Lacy Móric tábornagy mindamellet tudhatott ennek az emlékiratnak a meglétéről, mert 1768. február 26-án azt írja Hadiknak, hogy az Erdély beutazásáról tett (azaz az 1767. évi) jelentésén felül a még nála lévő *iratokat, jelentések fogalmazványait* is adja át utódának, O'Donelnek (azaz az 1768-i emlékiratot).³⁵ Azért tartja – úgy látszik – szükségesnek ezt külön meghagyni, mert az 1767–68 telén megírt munka eredetileg hihetőleg Hadik saját céljára készülhetett ismeretterjesztés céljából, a kormányzásnál felmerülő gazdasági, népesedéspolitikai kérdésekhez eligazodásul. E felszólítás nélkül Hadik megtartotta volna magának. Amint bécsi könyvtára 1779-ben valóban meg is őrzött egy, nyilván még Erdélyből hozott, *Descriptio civitatis Claudiopolis* (Kolozsvár leírása) c., azóta elkallódott anonim kéziratot, amelyről már valóban joggal érezhette, hogy az ő személyes tulajdona.³⁶ Mindebből az látszik, hogy az emlékirat javaslatai is inkább Hadiknak, mintsem az uralkodónak szólnak. Mi több, az aláírás hiánya nemcsak azt jelzi, hogy nem Hadiké a szerzőség, de azt is, hogy tartalmával sem érthetett maradéktalanul egyet. Ellenkező esetben minden további nélkül elláthatta volna legalábbis egy egyetértő záradékkal a művet, még ha nem is az ő munkája volt, mielőtt kiadta a kezéből

Ez az 1768. évi emlékirat a civil Erdélyről tehát O'Donelen keresztül került Bécsbe 1769-ben, miután nála egy éven át hevert. A császári bürokrácia látóhatárán jóval túllátó művel azonban Bécsben sem tudtak mit kezdeni.³⁷

Hadik, a földrajzi leírások gyűjtője

Hadik hagyatékával több ezer kötetes könyvtár maradt bécsi palotájában és futaki kastélyában.³⁸ Ezeknek fennmaradt az 1779-ben készített katalógusa is.³⁹ Ennek áttekintéséből az látszik, hogy igen kedvelte az útleírásokat. A történelem után ez érdekelte a legjobban. A hét szekrényből álló könyvtár harmadik szekrényében zömmel különféle földrajzi művek, útleírások voltak, még Cooké is, valamint leírások Amerika népeiről, sőt Kínáról, de egyes híres eu-

³⁵ HL VII. 35. 1768/II-1.

³⁶ Catalogus.

³⁷ „mehr fromme Wünschen, als thunliche Sachen” (inkább jámbor, mint megvalósítható dolgok) megjegyzéssel tették ad acta (Makkai László: *i. m.* 37), némi éllel mind Hadik, mind a jezsuita szerző iránt, s megvalósításukra sem került sor.

³⁸ Markó Árpád: *i. m.* 309–310.

³⁹ Catalogus.

rópai palotákról is. A hetedik szekrényben pedig *Festői utazások* Görögországban, Itáliában, Svájcban.

Hadik a háborúban azt is megtanulta, hogy nemcsak történelmi és földrajzi művekből tanulhat egy katona, de egyszerű emberek figyelmes kikérdezésével is rengeteg fontos információt lehet szerezni ismeretlen tájakról, emberekről, amelyeket aztán jól fel lehet használni a hadviselésben. Így szerzett be leírásokat hadjárata során Pirnárról és Sonnenstein váráról különböző polgári személyektől⁴⁰, Frauenstein, Saal, Schweinfurt és Königshofen vidékéről pedig tisztektől.⁴¹

A Hadik-gyűjteményben fennmaradt egy 63 főlíó terjedelmű, *Beschreibung von dem Königreich Bosnien de Anno 1763* című névtelen tanulmány a bosnyák királyság állapotáról, katonaföldrajzi, hadászati és harcászati szempontból, nem nélkülözve bizonyos általános földrajzi, néprajzi és helytörténeti vonatkozásokat sem.⁴² A névtelenség szerzetes szerzőt sejtet; valószínű szerzője Franciscus Vahl (1710–1774) jezsuita.⁴³

Láttuk azt is, hogy az 1767-i erdélyi jelentés mellékletei közt számos geográfiai jellegű leírás szerepe. Az 1768-i emlékirat sem tekinthető másnak, mint egy szakértőtől – a szerzetesként névtelen Fridvaldszkytól – származó gazdasági reformtervezettel kombinált leírásnak. Hadik, valamint az öt informáló katonák, illetve civilek írásaikat következetesen aláírták. Az anonimok szerzőit alacsony rangú tisztviselők közt kell keresnünk – főleg, ha tartalmuk kevésbé igényes –, vagy pedig – különösen, ha alaposabb iskolázottságról tanúskodnak – szerzetesek közt, akik alázatosságából nem írták alá műveiket.

Hadik 1772-ben, Lengyelország felosztásakor Galiciának előbb katonai parancsnoka, majd kormányzója lett. A bukovinai határvidékről térképet készíttetett.⁴⁴ Ugyanebből az időből való két, más-más kéztől származó kimutatás is: az egyik az Erdélybe vezető szorosok jegyzéke, a másik az Erdélyből Bukovinába tartó közlekedési útvonalak leírása.⁴⁵ Ami a Bukovinába vezető útvonalak anonim leírását és az említett térkép szerzőségét illeti, felvetődik a kiváló geodéta, mérnök és matematikus professzor, a jezsuita Joseph Liesganigg (1719–1799) személye, akit 1773-ban az uralkodó Galíciában út- és hídépítési biztosnak tett meg.⁴⁶

Amikor Hadik Lengyelországból eltávozott, 1774. június 15-én József császárnak Bukovináról írt egy német nyelvű, 7 főlíó terjedelmű jelentést. E beszámoló kétségkívül az ő műve, hiszen nevével látta el. Ebben 12 pontban előadja a tartomány előnyeit hadászati, kereskedelmi, erdő- és mezőgazdasági szempontból. Javaslatot tesz méntelep létesítésére, örmény kereskedői szabadváros alapítására és új falvak létesítésére.⁴⁷ Ezzel párhuzamosan Hadik Mária Teréziának Galícia és Lodoméria közigazgatási szervezetéről, kereskedelméről, pénzügyéről és adózásáról készített egy német nyelvű, 16 főlíó terjedelmű jelentést, és javaslatot tett mindezek megszervezésére.⁴⁸ Öt évvel később Podoliáról, Moldváról és Bukovináról küldött egy másik, 22 főlíó terjedelmű, francia nyelvű jelentést az uralkodónőnek.⁴⁹ Itt látjuk legelőször, hogy

⁴⁰ HL VII. 35. 1758/II-24, 1758/II-25, 1758/III-6.

⁴¹ HL VII. 35. 1759/XII-241, 1759/XII-291, 1760/V-135, 1760/V-138.

⁴² HL VII. 35. 1763/XI-73. Nem Hadik műve (Farkas Gyöngyi: *i. m.*).

⁴³ A budai jezsuita kollégium helyettes elöljárója volt, Hadikkal egy időben érkezett Budára Eszékéről, ahol 1759–1762 közt házfőnök és plébános volt egy 6 pappól álló misszióban (Lukács III. 1987. 1755; X. 1995. 148).

⁴⁴ HL VII. 35. 1775/VI-7.

⁴⁵ HL VII. 35. 1774/I-7a, 1774/VII-16a.

⁴⁶ Lukács II. 1987. 884; Lukács IX. 1995. 362, 448, 517; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VII. 1217–1218.

⁴⁷ HL VII. 35. 1774/VI-15. (Szövegközlés fordítással. Farkas Gyöngyi: *i. m.* 455–457.)

⁴⁸ HL VII. 35. 1774/VII-17.

⁴⁹ HL VII. 35. 1779/22.

gazdasági és népesedéspolitikai javaslatokkal ellátott országleírás(oka)t készít, terjedelmük az 1768-i erdélyinél azonban lényegesen kisebb.

A kifejezetten Hadik számára készített országleírások közül a legnagyobb terjedelmű egy 925 lapos tanulmány a Török Birodalomról, 1784-ből, amelynek szerzője bizonyos Summerer Márton.⁵⁰

Összefoglalás

Gróf Hadik András elveszettnek hitt erdélyi jelentése 2002-ben került elő, s nem azonos a 20. század elején megtalált 1768-i emlékirattal.

Ez utóbbi egyike a Hadik által beszerzett számtalan nyomtatott, kéziratos, katonai, polgári, név szerint ismert és névtelen szerzőtől származó földleírásnak. Ezeket ismeretszerzés céljából gyűjtötte, és alkalmasint fel is használta őket (pl. hadműveletek során vagy saját jelentése mellékleteiként). Hadik az 1768-i emlékiratban foglaltak közül sok mindent nyilván fel is használt volna a kormányzásnál, ha még abban az évben el nem helyezik Erdélyből, mert ha mindennel nem is, de a zömével feltehetően egyetértett. Így viszont felettesei felszólítására átadta utódának.

Az igényes névtelen szerzőkben zömmel szerzeteseket kell sejtenuünk. Az emlékirat készítőjének egyértelműen Fridvaldszky János jezsuita professzort kell tartanunk végzett tanulmányai, valamint egyéb műveiben foglalt ismeretei alapján, amelyekkel abban az időben Erdélyben egyedül ő rendelkezett. Hadik szerzősége ugyanezen okokból viszont kizárható.

⁵⁰ HL. VII. 35. K5. Summerert Szinnyeie sem ismeri.